

تبارشناسی مفهوم حق ازدواج در اعلامیه جهانی حقوق بشر و مقایسه تطبیقی آن با مفاد اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام

علی بحرینی^۱، سید محمد قاری سید فاطمی^۲، محمدجواد بحرینی^۳

چکیده

در میان مباحث حوزه حقوق بشر موضوع حق ازدواج و اجزاء آن بیشترین حساسیت و تفسیرپذیری فرهنگی را دارد. این حقیقت، در جریان تدوین ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر درباره حق ازدواج و خانواده نشان داده شده است. چون موضوع حق ازدواج نخستین بار توسط اعلامیه جهانی حقوق بشر وارد ادبیات بین المللی حقوق بشر شد، بررسی این مسئله حائز اهمیت است که دیدگاه این اعلامیه درباره مفهوم حق ازدواج چیست و تفسیر این دیدگاه بر اساس سیر مذاکرات تدوین ماده ۱۶ چگونه است. براین اساس، پژوهش حاضر با هدف مقایسه تطبیقی دیدگاه کشورهای اسلامی در جریان مذاکرات اعلامیه و نیز تعریف منعکس شده در اعلامیه قاهره درباره حق ازدواج با آنچه در متن نهایی اعلامیه جهانی حقوق بشر قرار گرفت، انجام شد. بدین منظور منابع مربوطه در بازه زمانی ۱۹۴۵ تا کنون مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. یافته‌ها نشان داد که کشورهای اسلامی در اواخر قرن بیستم توانستند در قالب اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام، دیدگاه مشخصی درباره مسئله حقوق بشر ارائه نمایند. همچنین مشخص شد که هرچند دیدگاه‌های دینی به آن میزان که طرح شدند به ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر راه نیافتند، اما طرح آنها در فضای سازمان ملل متحد، ارزش بررسی دارد. کشورهای اسلامی با تولید اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام، موضع اعلامیه جهانی حقوق بشر در مورد مفهوم خانواده و ازدواج را اصلاح و به ویژه ماهیت قدسی خانواده را معرفی کردند.

واژگان کلیدی: اعلامیه جهانی حقوق بشر، اعلامیه قاهره، حق ازدواج.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۸/۱۱/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۴
۱. دانشجوی دکترای حقوق بین الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: alibahreini@yahoo.com

۲. استاد، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

Email: smohammad@hotmail.com

۳. استادیار حقوق، عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه، قم/مدیر گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، قم، ایران.
Email: mjbahreini@yahoo.com

The Genealogy of the Concept of the Right to Marriage in the Universal Declaration of Human Rights and Its Comparative Comparison with the Provisions of the Cairo Declaration on Human Rights in Islam

Ali Bahreini¹, Seyed Mohammad Ghari Seyed Fatemi², Mohammad Javad Bahreini³

The topic of the right to marriage and its components is the most sensitive and controversial cultural issue among the topics of human rights. This reality has been shown in the process of formulating Article 16 of the Universal Declaration of Human Rights on the right to marriage and the family. Since the topic of the right to marriage was first introduced to the international literature of human rights by the Universal Declaration of Human Rights, it is important to investigate its viewpoint on the right of marriage and how it can be interpreted based on the process of negotiations for formulating Article 16; thus, this research aimed to comparatively make comparisons between the viewpoint of Islamic countries in the process of negotiations as well as the definition reflected in the Cairo Declaration on the right to marriage and what was stated in the final text of the Universal Declaration of Human Rights. Therefore, the related sources from 1945 until now were reviewed. According to the findings, the Islamic countries could present a certain view in the form of the Cairo Declaration on human rights in Islam in the late of twentieth century. In addition, although the religious views were not included in Article 16 of the Universal Declaration of Human Rights to the extent that they were proposed, presenting them in the United Nations was valuable. The Islamic countries modified the view of the Universal Declaration of Human Rights on the concept of the family and marriage, and especially introduced the divine nature of the family by formulating the Cairo Declaration on human rights in Islam.

Keywords: the Universal Declaration of Human Rights, the Cairo Declaration, right to marriage.

Paper Type: Research

Data Received: 2020/01/01

Data Revised: 2020/01/22

Data Accepted: 2020/02/03

1. Ph.D. Student in International Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

Email: alibahreini@yahoo.com

2. Professor of Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Email: smohammad@hotmail.com

3. Assistant Professor of Law, Faculty Member of Al-Mustafa International University, Qom, Iran / Head of Law Department, Bent al-Hoda University, Qom, Iran.

Email: mjbahreini@yahoo.com

اعلامیه جهانی حقوق بشر نقطه عطفی در سیر تاریخی شکل‌گیری و تکامل مفهوم حقوق بشر است. این اعلامیه سنگ بنای نظام بین‌المللی حقوق بشر در دوران معاصر است و با اعلام آن دسته از هنجارهای حقوق بشر که در اسناد موجود و قوانین اساسی کشورهاست برخی مفاهیم و هنجارها مانند مفهوم حق ازدواج را تأسیس کرده است. برخی از مواد اعلامیه جهانی حقوق بشر حساسیت و عمق فرهنگی و فلسفی بیشتری دارند و به همین دلیل به شکل‌گیری جدلهای مفهومی کمک زیادی کرده‌اند. در برخی از این موارد به دیدگاه‌های دینی از سوی نمایندگان دولت‌ها و سازمان‌های غیردولتی توجه خاصی شده است. ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر درباره حق ازدواج از این موارد است. پژوهش حاضر ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر را از نظر محتوایی بررسی کرد و به این سؤال پاسخ داد که این ماده در چه مسیری از مباحث و مناظرات سیاسی، حقوقی و دینی شکل گرفته است و نقش دیدگاه‌های دینی در شکل‌گیری این ماده چیست. این دیدگاه‌ها از طرف چه کسانی مطرح شده‌اند و تفسیر ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر بر اساس نقطه نظرات تدوین‌کنندگان آن چیست. همچنین مواد متناظر اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام با مفاد اعلامیه جهانی حقوق بشر مقایسه شد. همچنین این موضوع بررسی شد که حق ازدواج در نظام بین‌المللی حقوق بشر از ابداعات اعلامیه جهانی حقوق بشر است و با وجود برخورداری از ابعاد فرهنگی و دینی، اجزای آن در نتیجه نفوذ و مقاومت جریان‌های فمینیستی قرن بیستمی شکل گرفته است.

ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر از چند بخش تشکیل شده است. این ماده ابتدا حق ازدواج و تشکیل خانواده را برای همه زنان و مردانی که سن کامل دارند، بدون محدودیت نژادی، ملیتی و مذهبی شناسایی می‌کند و بر حقوق برابر زوجین در همه مراحل ازدواج از جمله طلاق تأکید می‌کند. در بخش دوم این ماده اصل رضایت زوجین در امر ازدواج تصریح می‌گردد و در بخش پایانی ماهیت خانواده معرفی می‌شود. در پژوهش حاضر ابتدا دیدگاه اعلامیه جهانی حقوق بشر درباره ماهیت خانواده با دیدگاه اعلامیه قاهره مقایسه شد و سپس مفاد این دو سند درباره شرایط ازدواج و شرایط فسخ ازدواج به صورت تطبیقی بررسی گردید.

۲. چارچوب نظری پژوهش

۲-۱. مفهوم‌شناسی خانواده

مفهوم حق ازدواج ابداع اعلامیه جهانی حقوق بشر است. این مفهوم تا قبل از این اعلامیه در پیش نویس ها و اعلامیه‌هایی که در اختیار کمیته نگارش اعلامیه قرار گرفته بود و در قوانین اساسی کشورها وجود نداشت، اما مفهوم حمایت از خانواده و نهاد ازدواج در قوانین اساسی برخی کشورها بود. نخستین پیش نویس اعلامیه جهانی حقوق بشر را دبیرخانه کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل با الگوبری از برخی اسناد و طرح‌های ارائه شده از سوی مؤسسات مطالعاتی و حقوق دانان و نیز قوانین اساسی کشورها تهیه کرد. دبیرخانه کمیسیون حقوق بشر در نگارش متن مربوط به ازدواج و خانواده به موادی از قوانین اساسی کوبا، نیکاراگوئه و پاناما درباره حمایت از خانواده استناد کرد، اما مفهومی را که در متن آورد، مفهوم حق ازدواج بود نه مفهوم حمایت از خانواده. (پیش نویس مستند منشور بین‌المللی...، ۱۹۴۷)

در جریان اجلاس دوم کمیسیون حقوق بشر، چارلز مالک، نماینده مسیحی لبنان، مفهوم جدیدی را برای ماده ۱۶ اعلامیه مطرح کرد که می‌توان آن را تلاشی برای تعریف خانواده با رویکرد دینی دانست. چارلز مالک یکی از اعضای کمیته هشت نفره نگارش اعلامیه جهانی بود که در کنار شخصیت‌های دیگری مانند پروفیسور کسن نماینده فرانسه، دکتر چانگ فیلسوف چینی و خانم روزولت نماینده آمریکا نقش زیادی در شکل‌گیری مفاهیم اعلامیه جهانی حقوق بشر داشت. چارلز مالک هرچند نماینده کشوری با مسلمانان زیاد بود، اما خود پیرو مسیحیت ارتدوکس بود و می‌خواست به عنوان فردی مسیحی مذهب شناخته شود. او بارها در برابر نقدهایی که نسبت به عملکردش در جریان تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر صورت گرفت بر تعلقات دینی خود تأکید کرد. وی بر این نکته تأکید کرد که تمام افکار خوب خود را از انجیل الهام می‌گیرد. (مالک، ۱۹۸۰^۲) چارلز مالک پیشنهاد داد این جمله به متن ماده ۱۶ اعلامیه اضافه شود:

خانواده که از ازدواج نشأت گرفته واحد طبیعی و بنیادین جامعه است و خالق به آن حقوق جدایی‌ناپذیری اعطا کرده که مقدم بر همه حقوق موضوعه است.

1. United Nations... E/CN.4/AC.1/3/Add.1.

2. Malik, C.

بنابراین، باید توسط دولت و جامعه حمایت شود. (سازمان ملل،... صورتجلسه ۳۷...، ۱۹۴۷)

ایشان معتقد بود که جامعه نه متشکل از افراد بلکه متشکل از گروه‌هاست و خانواده نخستین و مهمترین این گروه‌هاست. تعریف چارلزمالک از خانواده تلاشی برای ارائه یک دیدگاه دینی از این عنصر بود که سه مفهوم داشت: اول اینکه خانواده نهادی است که با ازدواج شکل می‌گیرد؛ دوم اینکه خانواده در پیوند با خداوند است که حقوقی را به آن داده است و سوم اینکه این حقوق مقدم بر حقوق موضوعه است و از یک منشأ ماورایی ناشی می‌شود. ایده چارلزمالک با مخالفت نمایندگان بلوک کمونیسم روبرو شد. کشورهای کمونیستی به ویژه اتحاد جماهیر شوروی در جریان مذاکرات تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر توجه خاصی به مبحث حقوق زنان داشتند. اتحاد جماهیر شوروی در تدوین قوانین مربوط به حقوق زنان در اوایل قرن بیستم پیش‌گام بود. نمایندگان اتحاد جماهیر شوروی در بخش‌های مختلف مذاکرات رعایت اصول برابری میان زنان و مردان در کشورشان را به رخ دیگران می‌کشیدند و وضعیت نابرابری در کشورهای غربی را نقد می‌کردند. (سازمان ملل،... صورتجلسه ۸۴...، ۱۹۴۸)^۲ از سوی دیگر، نمایندگان بلوک کمونیسم با گنجاندن مفاهیم دینی در اعلامیه جهانی حقوق بشر مخالف بودند. نخستین مخالفت با پیشنهاد چارلزمالک توسط بوگومولوف^۳ نماینده اتحاد جماهیر شوروی صورت گرفت. وی معتقد بود که در جهان، اشکال مختلف ازدواج و خانواده وجود دارد که هر کدام منطبق با شرایط اقتصادی مردم است (سازمان ملل،... صورتجلسه ۳۷...، ۱۹۴۷)^۴. نماینده شوروی با گنجاندن نام خالق در عبارت پیشنهادی نماینده لبنان نیز مخالفت کرد و گفت که بسیاری از مردم به خدا اعتقاد ندارند و اعلامیه جهانی حقوق بشر باید متعلق به همه مردم خداپرست و غیرخداپرست باشد (سازمان ملل،... صورتجلسه ۳۷...، ۱۹۴۷)^۵.

منظور نماینده شوروی در دیدگاه اول حمایت از حقوق هم‌جنس‌گرایان نبود و وی هم مانند نماینده لبنان نهاد ازدواج را تنها میان جنس‌های مخالف می‌دانست (مورسینک^۶، ۱۹۹۱)،

1. United Nations,... E/CN.4/SR.37.
2. United Nations,... A/C.3/SR.84.
3. Bogomolov
4. United Nations,... E/CN.4/SR.37.
5. United Nations,... E/CN.4/SR.37.
6. Morsink, J.

اما دیدگاه دوم او مخالفت کامل با جنبه قدسی خانواده بود. پیشنهادهای نماینده لبنان در اجلاس دوم کمیسیون حقوق بشر جداگانه به رأی گذاشته شد. این مفهوم که خانواده واحد طبیعی و بنیادین جامعه است و نشأت گرفته از ازدواج است، تصویب و عبارتی که خانواده و حقوق آن را با خداوند پیوند می‌داد، رد شد (سازمان ملل...، صورتجلسه ۳۷... (۱۹۴۷).

کمیسیون حقوق بشر در این مرحله از کار خود هرچند ماهیت مقدس خانواده را تصریح نکرد و از نام بردن از خداوند با عنوان خالق خودداری کرد، اما شکل خانواده را به عنوان واحد طبیعی و بنیادین جامعه که از ازدواج نشأت گرفته است، روشن کرد و همان تعریف سنتی خانواده متشکل از پدر، مادر و فرزند را تأیید نمود. این تعریف در مراحل بعدی ضعیف شد و عجیب آن است که پیشنهاد نماینده یک کشور اسلامی باعث تجدید نظر در این تعاریف شد.

در اجلاس سوم کمیسیون حقوق بشر، آقای لطفی، نماینده مصر، پیشنهاد کرد که این عبارت که خانواده نشأت گرفته از ازدواج است، حذف شود؛ زیرا خانواده‌هایی که از ازدواج نشأت نمی‌گیرند، نباید از حمایت محروم شوند (سازمان ملل...، صورتجلسه ۵۸... (۱۹۴۸). پیشنهاد مصر به رأی گذاشته شد و با ده رأی مثبت در برابر یک رأی منفی (لبنان) و چهار رأی ممتنع تصویب شد و این امر باعث شد که درباره مفهومی که چارلز مالک مسیحی در مورد خانواده در متن ماده ۱۶ وارد کرده بود و توسط کمیسیون هم تأیید شده بود، تجدید نظر شود.

با وجود تحولات مطرح شده باید بر این نکته تأکید کرد که هرچند اعلامیه جهانی حقوق بشر هیچ اشاره مستقیمی درباره مشروعیت یا عدم مشروعیت ازدواج میان افراد هم جنس ندارد، اشاره صریح ماده ۱۶ اعلامیه به عبارت مردان و زنان با سن کامل، رضایت کامل و آزادانه نشان می‌دهد که نهاد ازدواج و خانواده از دید اعلامیه جهانی حقوق بشر بین زن و مرد است و زوجین باید جنسیت متفاوت داشته باشند. همچنین فاصله گرفتن اعلامیه جهانی حقوق بشر از تعریف خانواده باعث می‌شود که این مفهوم ارتباط تنگاتنگی با آموزه‌های فرهنگی کشورها پیدا کند، پس مفهوم خانواده با وجود اشتراکات در میان جوامع از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. بنابراین، درک اینکه خانواده از چه عناصری

1. United Nations,... E/CN.4/SR.37.

2. United Nations,... E/CN.4/SR.58.

تشکیل می‌شود، نیازمند تفسیری وسیع است که می‌تواند از ازدواج تک‌همسری و خانواده هسته‌ای تا ازدواج‌های چندهمسری و خانواده‌های گسترده امتداد یابد. (غدیری، ۱۳۹۵)

در تعریف اسلامی از خانواده ارتباط میان خانواده و عنصر ازدواج، موضوعی مبنایی است. براین اساس خانواده کوچک‌ترین، ساده‌ترین و عمومی‌ترین واحد اجتماعی است که براساس ازدواج رسمی میان یک مرد و حداقل یک زن تشکیل می‌شود و با تولد فرزندان توسعه می‌یابد. (پناهی، ۱۳۸۷) این اصل در اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام نیز تأکید شده است. بند الف ماده ۵ این اعلامیه می‌گوید: «خانواده پایه ساختار جامعه و زناشویی اساس ایجاد آن است» (اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام، ۱۹۹۰). بنابراین، تعریف اعلامیه قاهره از خانواده مانند تعریف دینی چارلز مالک است و هر دو این دیدگاه‌ها در راستای تعریف دینی از خانواده هستند.

۲-۲. شرایط ازدواج

در جریان مباحث مربوط به تدوین ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر حجم زیادی از مباحث کمیسیون حقوق بشر بر احصا کردن شرایط ازدواج متمرکز بوده است. در این ارتباط به سه عنصر رضایت، سن و عدم تبعیض توجه شده است.

۲-۲-۱. رضایت کامل و آزادانه

این موضوع که ورود به عقد ازدواج باید براساس رضایت متقابل باشد، نخستین بار در مذاکرات مربوط به تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر توسط خانم مهتا، نماینده هند، مطرح شد. پروفسور کسن، نماینده فرانسه، معتقد بود که اعلامیه جهانی باید عنصر رضایت طرف‌های ازدواج و وضعیت افرادی که با توجه به سنشان رضایت آزادانه ندارند را در نظر بگیرد. (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۵، ۱، ...، ۱۹۴۷) وی مدعی بود که اصل رضایت طرفین ازدواج به یک اصل پذیرفته شده جهانی تبدیل نشده است و اعلامیه جهانی حقوق بشر باید آن را شناسایی کند (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۶، ۲، ...، ۱۹۴۷). از نظر پروفسور کسن علت تأکید بر اصل رضایت این است که در بعضی نقاط هنوز این رسم است که والدین، قیم یا افراد دیگر

1. United Nations, ... E/CN.4/AC.2/SR.5.

2. United Nations, ... E/CN.4/AC.2/SR.6.

بدون رضایت یک فرد او را به ازدواج دیگری درمی‌آورند. وی معتقد بود که ازدواج حقی اساسی است و مانند یک معامله یا یک قرارداد معمولی نیست (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۴...^۱، ۱۹۴۸). در پی مباحث صورت گرفته در کمیسیون حقوق بشر، اصل رضایت کامل^۲ همان طور که نماینده فرانسه پیشنهاد داده بود به عنوان یکی از شرایط ازدواج در ماده ۱۶ اعلامیه گنجانده شد. در مذاکرات و نشست‌های بعدی، آقای ازکول^۳، نماینده لبنان، بر این اصل تأکید کرد که علاوه بر رضایت کامل، رضایت آزادانه نیز باید شرط ازدواج باشد؛ زیرا والدین یک فرد ممکن است او را مجبور کنند که به ازدواج رضایت دهد، اما نمی‌توانند او را مجبور کنند که رضایت آزادانه بدهد. به همین دلیل نماینده لبنان درخواست کرد که رضایت کامل و آزادانه^۴ در متن ماده ۱۶ جایگزین رضایت کامل شود. پیشنهاد نماینده لبنان در کمیته سوم مجمع عمومی به رأی گذاشته و تصویب شد (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۵...^۵، ۱۹۴۸).

موضوع رضایت در ازدواج در سال‌های بعد در برخی دیگر از معاهدات بین‌المللی بیشتر تأکید شد. کنوانسیون تکمیلی لغو برده‌داری، تجارت برده و نهادها و شیوه‌های شبیه برده‌داری مصوب ۱۹۵۶ ازدواج اجباری را از مصادیق برده‌داری دانسته است. براساس بند c ماده ۱ این کنوانسیون، دولت‌های متعهد باید تمامی اقدامات قانون‌گذاری و اجرایی لازم و عملی را برای لغو روش‌هایی که به موجب آن یک زن بدون حق خودداری، در ازای پرداخت مقداری پول یا غیر آن به والدین، به ازدواج یا نامزدی کسی درمی‌آید، لغو کنند.

اصل رضایت آزادانه در ازدواج، در ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز مانند ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر تکرار شد، اما این مفهوم در اسناد بعدی بین‌المللی و در کنوانسیون ۱۹۶۲ درباره رضایت در ازدواج، حداقل سن ازدواج و ثبت ازدواج^۶ و در قطعنامه مورخ ۱ نوامبر ۱۹۶۵ مجمع عمومی سازمان ملل متحد، با عنوان توصیه درباره رضایت در ازدواج، حداقل سن ازدواج و ثبت ازدواج^۷ به طور روشن‌تری بیان

1. United Nations,... A/C.3/SR.124.

2. full consent

3. Azkoul

4. free and full consent

5. United Nations,... A/C.3/SR.125.

6. Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage, and Registration of Marriages.

7. Recommendation on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages, General Assembly Resolution 2018 (XX) of 1 November 1965.

شد. براساس ماده ۱ کنوانسیون، رضایت برای ازدواج باید به صورت شخصی توسط طرفین ازدواج و به صورت اطلاع عمومی و با حضور مقام صالح برای انجام تشریفات ازدواج و شهود آن‌گونه که قانون مقرر کرده است، بیان شود. این کنوانسیون همچنین موضوع ابراز رضایت با واسطه^۱ را نیز مطرح می‌کند و درباره مواردی که یک یا دوطرف ازدواج حضور ندارند، گفته است که در مواردی که یکی از طرفین ازدواج حاضر نیستند مقام صالح باید متقاعد شود که شرایط استثنایی است و طرف ازدواج نزد مقامی صالح به صورتی که قانون مقرر کرده است رضایت خود را بیان کرده و آن را پس نگرفته است.

اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام، موضوع رضایت زوجین در امر ازدواج را مطرح نکرده، اما در قوانین کشورهای اسلامی درباره این موضوع مواردی پیش‌بینی شده است. برای مثال در نظام حقوقی ایران براساس ماده ۱۰۷۰ قانون مدنی رضایت زوجین شرط نفوذ عقد است و نمی‌توان برخلاف رضایت آنها تصمیم به ازدواجشان گرفت. در نظام حقوقی کشورهای اسلامی نیز مفهوم رضایت ولی در ازدواج وجود دارد. به‌طور کلی می‌توان گفت تا آنجا که این اصل جنبه حمایتی داشته باشد و جایگزین اصل رضایت زوجین نشود، این قوانین مغایرتی با مفاد ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ندارند.

۲-۲-۲. سن کامل

مقدم بر مسئله رضایت کامل در جریان مذاکرات تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر، نماینده هند ضرورت برخورداری از سن کامل^۲ برای ازدواج را مطرح کرد که توسط کمیسیون حقوق بشر تصویب شد، اما این مفهوم توسط نماینده عربستان سعودی به چالش کشیده شد. نماینده عربستان پیشنهاد داد به‌جای اصطلاح سن کامل، اصطلاح سن قانونی ازدواج^۳ استفاده شود. او معتقد بود که عبارت سن کامل عبارت مبهمی است و در کشورهای مختلف معیار مشخصی ندارد (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۱۲۴... ۱۹۴۸)، اما سن قانونی ازدواج

1. marriage by proxy
2. full age
3. legal matrimonial age
4. United Nations, ... A/C.3/SR.124.

ویژگی های فیزیولوژیک افراد را در نظر می گیرد (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۵...، ۱۹۴۸). آقای کیالی، نماینده سوریه، در کمیته سوم مجمع عمومی نیز از پیشنهادهای عربستان سعودی حمایت کرد و گفت که از نظر طبی و حقوقی عبارت سن کامل مبهم است و مشخص نیست که به چه سنی گفته می شود (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۴...، ۱۹۴۸).^۲ پروفیسور کسن، نماینده فرانسه، معتقد بود که منظور از سن کامل سنی است که افراد می توانند زاد و ولد کنند و دولت ها صلاحیت دارند که براساس شرایط محلی این سن را تعیین کنند (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۴...، ۱۹۴۸).^۳

هدف از این عبارت در اعلامیه جهانی، جلوگیری از ازدواج کودکان است، اما اگر توضیحات پرفیسور کسن به معنای تفسیر کمیسیون حقوق بشر از عبارت «سن کامل» باشد هرچند هیچ یک از اعضای کمیته نگارش و کمیسیون حقوق بشر با این توضیحات مخالف نبودند، باید گفت که این تعریف با چالش هایی روبرو است. در این دیدگاه یکی از اهداف اصلی ازدواج زاد و ولد است و سن کامل مقطعی از زندگی است که توانایی زاد و ولد خود را نشان می دهد. (اریکسون،^۴ ۱۹۹۲). در چنین تعریفی تنها معیاری که اعلامیه جهانی از نظر رشد افراد اعمال می کند، ویژگی های فیزیکی زوجین است، ولی به نظر می رسد که تناسب فیزیکی اگرچه شرط لازم برای ازدواج است، کافی نیست و در کنار آن بلوغ ذهنی نیز مهم است.

در سال های بعد مسئله حداقل سن ازدواج در کنوانسیون ۱۹۶۲ درباره رضایت در ازدواج، حداقل سن ازدواج و ثبت ازدواج روشن تر بیان شد. اجرای این کنوانسیون در ۴ دسامبر ۱۹۶۴ اجباری شد. در مقدمه کنوانسیون از دولت ها خواسته شده است تا همه اقدامات مناسب برای لغو آداب و رسوم یا قوانین و روش های قدیمی در زمینه ازدواج را انجام دهند و آزادی کامل انتخاب برای زوجین را فراهم کنند و نیز ازدواج کودکان و نامزد شدن دختران قبل از سن ازدواج را به طور کامل از بین ببرند. ماده ۲ این کنوانسیون از دولت ها می خواهد که قوانینی برای تعیین حداقل سن ازدواج تصویب کنند، اما خود این کنوانسیون هیچ معیاری در این زمینه معرفی نمی کند. این کنوانسیون اکنون ۵۵ عضو دارد

1. United Nations,... A/C.3/SR.125.

2. United Nations,... A/C.3/SR.124.

3. United Nations,... A/C.3/SR.124.

4. Ericsson, M. K.

و ایران عضو آن نیست، اما قطعنامه مورخ ۱ نوامبر ۱۹۶۵ مجمع عمومی سازمان ملل متحد با عنوان توصیه درباره رضایت در ازدواج، حداقل سن ازدواج و ثبت ازدواج، مقرر می‌کند که حداقل سن برای ازدواج نباید کمتر از ۱۵ سال باشد مگر در مواردی که مقام ذی صلاح به دلایلی مهم و مصلحت زوجین اجازه خاصی صادر کند.

ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی می‌گوید که حق زن و مردی که به سن ازدواج رسیده‌اند باید برای ازدواج و تشکیل خانواده شناسایی شود. این ماده به جای عبارت سن کامل که در اعلامیه استفاده شده بود عبارت سن قابل ازدواج را به کار برده است. این همان اصطلاحی است که برخی نمایندگان کشورهای اسلامی در جریان تدوین ماده ۱۶ اعلامیه حقوق بشر مطرح کردند، اما با آن موافقت نشد. کنوانسیون محو تمام اشکال تبعیض علیه زنان نیز تصریح می‌کند که نامزدی یا ازدواج کودک هیچ اثر قانونی نباید داشته باشد، اما این کنوانسیون نیز معیاری برای حداقل سن ازدواج تعیین نمی‌کند. در میان کنوانسیون‌های منطقه‌ای نیز کنوانسیون آمریکایی و اروپایی حقوق بشر مانند میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مفهوم سن قابل ازدواج را به کار برده‌اند، اما کنوانسیون آفریقایی حقوق بشر هیچ اشاره‌ای به حق ازدواج ندارد. بنابراین، نه اعلامیه جهانی حقوق بشر و نه هیچ یک از کنوانسیون‌های بین‌المللی و منطقه‌ای دیگر سن حداقلی مشخصی را برای ازدواج تعیین نکرده‌اند. پس، دولت‌ها اختیار دارند که اصطلاح سن کامل را به صورتی که در اعلامیه جهانی حقوق بشر آمده است یا سن قابل ازدواج به صورتی که در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی آمده است، تفسیر کنند. تنها معیار سنی موجود آن چیزی است که در قطعنامه توصیه‌ای مجمع عمومی سازمان ملل متحد آمده است، مبنی بر اینکه حداقل سن ازدواج نباید کمتر از ۱۵ سال باشد.

روش دولت‌ها در مورد حداقل سن ازدواج نیز متفاوت است و ناشی از عدم وجود یک معیار پذیرفته شده بین‌المللی در این زمینه است. برخی دولت‌ها برای زن و مرد حداقل سن مشابهی را مقرر کرده‌اند و در برخی دیگر از کشورها حداقل سن ازدواج برای زنان و مردان متفاوت است. فقط چهار کشور عربستان، مالدیو، گامبیا و سودان حداقل سن

ازدواج را مشخص نکرده‌اند. در جمهوری اسلامی ایران به موجب ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی عقد نکاح دختر قبل از رسیدن به سن ۱۳ سال تمام شمسی و پسر قبل از رسیدن به ۱۵ سال تمام شمسی منوط است به اذن ولی به شرط مصلحت با تشخیص دادگاه صالح. با توجه به این ماده قانونی می‌توان گفت که هر چند قوانین ایران حداقل سن ازدواج را مشخص کرده است، راه را بر ازدواج افراد با سن کمتر نبسته است.

۲-۳. عدم تبعیض

نماینده مکزیک در کمیته سوم مجمع عمومی سازمان ملل پیشنهاد داد که ماده ۱۶ اعلامیه این اصل را نیز تصریح کند که افراد بدون هیچ تبعیض ناشی از نژاد، ملیت و مذهب حق ازدواج دارند. (سازمان ملل...، کمیته سوم مجمع عمومی...، ۱۹۴۸).^۱ برخی افراد مانند نمایندگان انگلستان و ایالات متحده آمریکا موافق این پیشنهاد نبودند؛ زیرا تکرار اصل عدم تبعیض مندرج در ماده ۲ اعلامیه است (سازمان ملل...، صورتجلسه... ۱۲۵...، ۱۹۴۸).^۲ خانم اکرام الله، نماینده پاکستان، در کمیته سوم مجمع عمومی نیز با این پیشنهاد مکزیک به این دلیل که موضوع مذهب را به طور کامل در امر ازدواج کنار گذاشته است، مخالفت کرده است. نماینده مصر نیز بر این نکته تأکید می‌کند که همه کشورهای اسلامی به طور تقریبی محدودیت‌هایی درباره ازدواج زن مسلمان با مرد غیر مسلمان دارند که ماهیت مذهبی دارند (سازمان ملل...، صورتجلسه مجمع عمومی...، ۱۹۴۸).^۳ پیشنهاد نماینده مکزیک در کمیته سوم مجمع عمومی به رأی گذاشته شد و با ۲۲ رأی مثبت در برابر پانزده رأی منفی و شش رأی ممتنع تصویب شد. بسیاری از کشورهای آمریکای لاتین و بلوک کمونیسم به این پیشنهاد رأی مثبت دادند. بیشتر کشورهای غربی مانند ایالات متحده آمریکا، انگلستان، فرانسه و کانادا به این اصلاحیه رأی منفی دادند و از میان کشورهای اسلامی پاکستان، عراق و سوریه به آن رأی منفی دادند. کشورهای اسلامی دیگر مانند افغانستان، ایران، لبنان و عربستان سعودی به این پیشنهاد رأی ممتنع دادند. کشور برزیل که در آن ایام در مواضع خود مسیحیت کاتولیک را نمایندگی می‌کرد به این پیشنهاد رأی ممتنع داد (سازمان ملل...، صورتجلسه... ۱۲۵...، ۱۹۴۸).^۴

1. United Nations... A/C.3/266.
2. United Nations... A/C.3/SR.125.
3. United Nations... A/PV.183.
4. United Nations... A/C.3/SR.125.

در جریان تدوین ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی درباره حق ازدواج، مباحثی که در بالا بیان شد، تکرار شد و این بار مذاکره‌کنندگان این استدلال را پذیرفتند که با توجه به تأکید ماده دوم میثاق بر اصل عدم تبعیض، نیازی به تکرار این مفهوم در ماده ۲۳ نیست. (سازمان ملل.... صورتجلسه ۳۸۲...۱۹۵۲) بنابراین، ماده ۲۳ میثاق با وجود شباهت فراوان به ماده شانزدهم اعلامیه جهانی حقوق بشر، هیچ اشاره‌ای به اصل عدم تبعیض براساس نژاد، ملیت و مذهب ندارد. تدوین‌کنندگان کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نیز با توجه به وجود اصل عدم تبعیض در ماده ۱۴ آن کنوانسیون از تکرار آن در ماده ۱۲ این کنوانسیون درباره حق ازدواج خودداری کردند. اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام نیز به اصل عدم تبعیض در امر ازدواج توجه کرده است. براساس ماده پنجم این اعلامیه مردان و زنان حق ازدواج دارند و هیچ قیدوبندی که بر پایه نژاد یا رنگ یا قومیت باشد، نمی‌تواند از این حق آنها جلوگیری کند. تفاوت مهمی که میان این ماده از اعلامیه قاهره و ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر وجود دارد این است که با وجود تأکید اعلامیه جهانی حقوق بشر بر منع تبعیض مبتنی بر مذهب در امر ازدواج، اعلامیه قاهره این عنصر را از فهرست زمینه‌های تبعیض حذف کرده است.

۲-۲-۴. حق فسخ ازدواج

موضوع حق طلاق یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در مذاکرات تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر بوده است. شروع این مباحث در نشست اول کمیسیون فرعی مقام زن و قبل از شروع فرایند تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر بود. در آن اجلاس، دو دیدگاه مطرح شد. دیدگاه اول را خانم مهتا، نماینده هند، پیشنهاد داد مبنی بر اینکه زنان باید در شرایط خاص مانند خشونت^۲ یا ناتوانی^۳ همسر، حق طلاق داشته باشند. (پیشنهاد هند درباره ماده ۱۶ اعلامیه جهانی، ۱۹۴۷) در حالی که پیشنهاد خانم مهتا مبتنی بر حق برابر زن و مرد در طلاق نبود، خانم بگتراپ، نماینده دانمارک و رئیس کمیسیون مقام زن، بر تساوی کامل مرد و زن در طلاق تأکید داشت و همین دیدگاه توسط آن کمیسیون تصویب شد (صورتجلسه کمیسیون مقام

1. United Nations,... E/CN.4/SR.382.
2. cruelty
3. impotency

زن، ۱۹۴۷). در اجلاس کمیسیون حقوق بشر، نمایندگان آمریکا و انگلیس معتقد بودند که تأکید بر حق برابر زن و مرد در ازدواج کافی است و حق برابر برای طلاق در همین مفهوم وجود دارد بدون آنکه نیازی به آوردن این عبارت باشد.^۱ این دیدگاه توسط اعضای کمیسیون حقوق بشر تصویب شد و خانم بگتراپ نتوانست آنها را متقاعد کند که حق برابر برای طلاق را در متن اعلامیه جهانی حقوق بشر بیاورند (گزارش اجلاس سوم کمیسیون حقوق بشر، ۱۹۴۸).

گروه‌های کاتولیک زنان نیز در جریان این مباحث با حساسیت وارد شدند. این افراد معتقد بودند که باید ویژگی‌های روان‌شناختی زنان را مدنظر قرار داد. آنها معتقد بودند که حق برابر در مسئله طلاق باعث درگیری در خانواده‌ها می‌شود و به همین دلیل باید این قدرت را فقط در اختیار یکی از زوجین قرار داد تا آن را مدیریت کند. از دید این گروه‌ها حقوق برابر در ازدواج یک برابری نادرست ایجاد می‌کند و سلسله مراتب طبیعی خانوادگی را به هم می‌زند. گروه‌های کاتولیک می‌گفتند که جامعه بین‌المللی با شناسایی طلاق به عنوان یک حق بنیادین، خانواده را نابود می‌کند. آنها معتقد بودند که اگر کمیسیون حقوق بشر حق طلاق را اجازه دهد اعلامیه جهانی حقوق بشر برخلاف وجدان میلیون‌ها زن در سرتاسر جهان خواهد بود (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۵۸، ۲...۱۹۴۸) یکی از سازمان‌های غیردولتی حاضر در نشست کمیسیون حقوق بشر، اتحادیه بین‌المللی انجمن‌های زنان کاتولیک بود. نماینده این سازمان در اجلاس دوم کمیسیون حقوق بشر تأکید کرد که متن اعلامیه باید به اصل برابری در ازدواج اشاره کند بدون اینکه تصریح شود که این برابری در عقد ازدواج است یا در فسخ آن (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۶، ۲...۱۹۴۷).

در همین اجلاس نماینده سازمان غیردولتی فدراسیون بین‌المللی اتحادیه تجاری مسیحی، موضع انتقادی شدیدی نسبت به متن مورد بحث درباره حق ازدواج گرفت و بیان کرد که نوشتن متنی با موضوع برابری بی‌قید و شرط مرد و زن در امر ازدواج بی‌اعتنایی به عقاید بشری و اصول مسیحیت است. (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۶، ۴...۱۹۴۷) وی در اجلاس سوم

1. Liaison Committee Consultant's Report (No. 4); Human Rights Commission, 3rd Session (24May – 18 June 1948); Roosevelt Papers, box 4580, folder, UN Publications, Human Rights Commission, 1948; S/HRW D-35/48 (19 April 1948) ISP records 13:4A Subcommittee 3, box 111, documents 21-35.

2. United Nations... , E/CN.4/SR.58.

3. United Nations... , E/CN.4/AC.2/SR.6.

4. United Nations... , E/CN.4/AC.2/SR.6.

کمیسیون حقوق بشر نیز همین موضع را تکرار کرد و بیان نمود که مسئله طلاق مخالف با اعتقادات میلیون‌ها مسیحی است و ضرورتی برای آوردن آن در متن نیست و فقط اشاره به اصل برابری کامل زن و مرد در متن اعلامیه کافی است؛ زیرا کسانی که می‌خواهند این اصل را به‌گونه‌ای تفسیر کنند که شامل طلاق هم شود، می‌توانند تفسیر خود را اعمال کنند بدون اینکه نیاز باشد که احساسات مسیحیان را جریحه‌دار کنند (سازمان ملل...، صورتجلسه ۳۸...، ۱۹۴۷).

تعدادی از کشورهای آمریکای لاتین نیز موضع مشابهی را دنبال کردند. از جمله نماینده پاناما در اجلاس دوم کمیسیون حقوق بشر؛ همه متون پیشنهاد شده توسط هیئت‌ها که شامل حق برابری زن و مرد در امر طلاق بودند را رد کرد و بیان کرد که ازدواج در کنار جنبه‌های سیاسی جنبه‌های بسیار مذهبی و اخلاقی دارد و برخی دولت‌ها متعهد به قراردادهایی با کلیسا در ارتباط با ازدواج و طلاق مذهبی هستند و این تعهدات به آنها اجازه نمی‌دهد که اصل برابری در طلاق را بپذیرند. (سازمان ملل...، صورتجلسه ۶...، ۱۹۴۷) چارلز مالک، نماینده لبنان، نیز مخالف آوردن عبارت حق طلاق در اعلامیه بود (باترفیلد، ۲۰۱۲).

اعضای کمیسیون مقام زن از اینکه کمیسیون حقوق بشر با شناسایی حق طلاق موافقت نمی‌کند، بسیار ناراضی بودند و با وجود تلاش‌هایشان نتوانستند در اجلاس‌های بعدی کمیسیون حقوق بشر هم موضوع حق طلاق را به متن اعلامیه جهانی حقوق بشر وارد کنند، اما در مرحله پایانی کار یعنی، هنگامی که متن اعلامیه در کمیته سوم مجمع عمومی سازمان ملل بررسی و بازنویسی شد، وضعیت تغییر کرد. در این اجلاس پروفیسور کسن، نماینده فرانسه، گزارشی از مباحث صورت گرفته درباره مسئله حق طلاق در کمیسیون حقوق بشر ارائه داد و بیان نمود که از دید کمیسیون اصل برابری زن و مرد در امر ازدواج باید هم شامل عقد ازدواج و هم در طول ازدواج و هم هنگام فسخ ازدواج^۴ شود، اما کمیسیون برای احترام به قوانین متفاوت کشورها به‌ویژه کشورهایی که در آنها طلاق پذیرفته نیست، از عبارت کلی برابری در ازدواج استفاده کرده است. (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۴...، ۱۹۴۸)

1. United Nations... , E/CN.4/AC.1/SR.38.

2. United Nations... , E/CN.4/AC.2/SR.6.

3. Butterfield, Jo. E.

4. at the moment of contract, during the marriage and at the time of dissolution

5. United Nations... , A/C.3/SR.124.

نماینده اتحاد جماهیر شوروی در اجلاس کمیته سوم مجمع عمومی موضوع حق برابر زنان برای طلاق را مطرح کرد و اصرار کرد که این اصل در ماده ۱۶ اعلامیه تصریح شود. (اصلاحیه‌های مربوط به ماده ۱۶ اعلامیه جهانی در کمیته سوم مجمع عمومی، ۱۹۴۸). نماینده شوروی اصل برابری در طلاق را از منظر اقتصادی مطرح کرد و معتقد بود که این اصل مهمتر از اصل برابری در شروع ازدواج است؛ زیرا در هنگام طلاق، مرد همه اموال را می‌گیرد و باید قانونی برای حمایت شریک ضعیف‌تریعی، زن تدوین کرد (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۱۲۴، ۱۹۴۸). کشورهای که دیدگاه دینی داشتند در مقابل موضع نماینده شوروی صف‌آرایی کردند. نماینده عربستان سعودی معتقد بود که اصل برابری در ازدواج باید از نظر کیفی و نه کمی بررسی شود. به همین دلیل برخی حقوق زن و مرد شبیه است و برخی حقوق به دلیل تفاوت‌های بیولوژیک یا به علت نقش‌ها و مسئولیت‌های متفاوت مردان و زنان متفاوت است. برای مثال زن باردار حقوق و مزایایی دارد که مردان ندارند و در مقابل مردها هم این حق را دارند که نامشان را به فرزندان منتقل کنند. نماینده عربستان سعودی گفت که در این کشور ازدواج نوعی قرارداد اجتماعی است و این سیستم به مدت چهارده قرن به صورت موفق‌تری تداوم یافته است. یک زن مسلمان می‌تواند هم مالک اموال باشد و هم وارث آن و در صورت طلاق به طور اتوماتیک پولی را دریافت می‌کند که شوهر قبل از ازدواج متعهد شده است، بدون اینکه این تصاحب نیازی به حکم دادگاه داشته باشد. این موارد نشان می‌دهد که قانون اسلام حتی به جزئی‌ترین مسائل ازدواج نیز توجه دارد. (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۱۲۵، ۱۹۴۸).

نماینده عربستان سعودی نسبت به اینکه نویسندگان اعلامیه جهانی حقوق بشر در بیشتر بخش‌های آن فقط استانداردهای پذیرفته شده در تمدن‌های غربی را مدنظر قرار داده‌اند، انتقاد کرد و گفت که این افراد تمدن‌های قدیمی‌تر و نهادهای موفق در این تمدن‌ها مانند نهاد ازدواج را که در طول قرون، معقول بودن خود را ثابت کرده‌اند، نادیده گرفته‌اند. این در صلاحیت سازمان ملل نیست که برتری یک تمدن بر دیگر تمدن‌ها را اعلام کند یا استانداردهای یکسانی برای همه کشورها ایجاد کند (سازمان ملل، ...، صورتجلسه ۱۲۵، ۱۹۴۸).

1. United Nations... , A/C.3/SR.124.
2. United Nations,... A/C.3/SR.125.
3. United Nations,... A/C.3/SR.125.

خانم اکرام الله، نماینده پاکستان، در کمیته سوم مجمع عمومی گفت که حقوق برابر به معنی حقوق یکسان نیست. حقوق یکسان برای زنان در مسئله ازدواج در برخی موارد به جای اینکه امتیازی برای آنها باشد، باعث مسئولیت بیشتری می‌شود. قوانین اسلامی ازدواج، در همه کشورهایی که اجرا شده است از زنان حمایت کافی می‌کند. (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۵، ۱۹۴۸، ۲۰۰۰، صورتجلسه ۱۲۵، ۱۹۴۸، ۲۰۰۰).

در پایان قرار شد با توسل به رأی‌گیری تکلیف مسئله حق طلاق در اعلامیه روشن شود. ابتدا پیشنهاد عربستان سعودی مبنی بر حذف عنوان طلاق از متن اعلامیه در کمیته سوم مجمع عمومی به رأی گذاشته شد و با ۳۸ رأی منفی در برابر فقط یک رأی مثبت و شش رأی ممتنع، رد شد (سازمان ملل...، صورتجلسه ۱۲۵، ۱۹۴۸، ۲۰۰۰). تنها کشوری که به این پیشنهاد رأی مثبت داد، عربستان سعودی بود و هیچ‌یک از کشورهای دیگر اسلامی به آن رأی مثبت ندادند. پس از آن پیشنهاد شوروی که در آن حقوق برابر زن و مرد در ازدواج و طلاق تصریح شده بود به رأی گذاشته شد که با هفده رأی مثبت در برابر شانزده رأی منفی و نه رأی ممتنع تصویب شد. اختلاف کم آرا نشان می‌دهد که موضوع حقوق برابر زن و مرد در طلاق، مسئله‌ای اختلافی بود و با کمترین اختلاف رأی ممکن تصویب شد.

مسئله تساوی حقوق زن و مرد در ازدواج و طلاق اختلاف نظرهای مشابهی را در جریان تدوین ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به همراه داشت. این امر باعث شد تا برای تأمین نظر کشورهای مخالف مانند عربستان سعودی و پاکستان تدوین‌کنندگان این میثاق، اصل برابری زن و مرد در مسئله ازدواج را نه به عنوان یک امر مطلق بلکه به عنوان هدفی که باید به صورت تدریجی محقق شود، معرفی کنند. (اریکسون،

1. United Nations,... A/C.3/SR.125.
2. United Nations,... A/C.3/SR.125.
3. United Nations,... A/C.3/SR.125.

ماده ۲۳ (۱۹۹۲) میثاق از دولت‌های عضو می‌خواهد قدم‌های متناسب را برای تحقق اصل برابری حقوق و مسئولیت‌های زوجین در امر ازدواج، در طول ازدواج و هنگام فسخ ازدواج بردارند.^۱ این نگارش به معنای این است که برابری حقوق و مسئولیت‌های زوجین مسئولیتی فوری برای دولت‌ها ایجاد نمی‌کند. اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام نیز هیچ اشاره‌ای به موضوع فسخ ازدواج و چگونگی حقوق مرد و زن در آن نمی‌کند، اما ماده ۶ این اعلامیه به طور تلویحی اصل حقوق و مسئولیت‌های متفاوت مرد و زن را می‌پذیرد. این ماده می‌گوید: «در حیثیت انسانی زن با مرد برابر است و به همان اندازه که زن وظایفی دارد از حقوق نیز برخوردار است و دارای شخصیت مدنی و ذمه مالی مستقل و حق حفظ نام و نسبت خویش را دارد» (اعلامیه قاهره، ۱۹۹۰).

۳. بحث و نتیجه‌گیری

تبارشناسی و تحلیل مبحث خانواده و حق ازدواج در اعلامیه جهانی حقوق بشر نشان می‌دهد که این موضوع وجوه فرهنگی و ایدئولوژیک بسیار قوی دارد به طوری که کمتر عنوانی را در اعلامیه می‌توان یافت که تا این حد مذاکرات دشوار حقوقی و دینی داشته باشد. ماده شانزدهم اعلامیه جهانی حقوق بشر از ابتدای طرح تا پایان تصویب مورد اختلاف بود و هیچ یک از اجزای آن با اجماع تصویب نشد. کشورهای اسلامی با وجود اینکه در آن ایام هویت مستقل و مشترکی در مباحث بین‌المللی پیدا نکرده بودند و حضور بسیار ضعیف و کم‌رنگی در مذاکرات تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر داشتند، در مباحث مربوط به حق ازدواج و خانواده به صورت قوی شرکت کردند، اما این فعالیت‌ها باعث اعمال نقطه نظرات این کشورها در متن ماده ۱۶ اعلامیه نشد.

ماده ۱۶ اعلامیه در نهایت متشکل از حق ازدواج براساس رضایت کامل (براساس پیشنهاد هند) و آزادانه (براساس پیشنهاد لبنان) برای زنان و مردان دارای سن کامل (براساس پیشنهاد هند) بدون تبعیض مبتنی بر نژاد، ملیت و مذهب (براساس پیشنهاد مکزیک) و همراه با حقوق برابر نسبت به ازدواج و در طول ازدواج (براساس پیشنهاد

1. States Parties to the present Covenant shall take appropriate steps to ensure equality of rights and responsibilities of spouses as to marriage, during marriage and at its dissolution

کمیسیون مقام زن) و هنگام طلاق (براساس پیشنهاد شوروی) و بدون اشاره به ماهیت قدسی خانواده (براساس پیشنهاد لبنان) و پیوند خانواده با ازدواج (براساس پیشنهاد لبنان) و ضرورت انطباق ازدواج با قوانین داخلی کشورها (براساس پیشنهاد عربستان سعودی) نگارش و تصویب شد. ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر می‌تواند آزمونی باشد برای تشخیص اینکه آیا در جریان تدوین اعلامیه جهانی حقوق بشر نقطه نظرات دینی نیز اجازه طرح یافته است و اگر این‌گونه بوده است این دیدگاه‌ها تا چه میزان بر نگارش مفاهیم اعلامیه تأثیر داشته‌اند. مباحث این مقاله نشان می‌دهد که اگرچه موضوع حق ازدواج و اجزای آن باعث فعال شدن نمایندگان گروه‌های مسلمان و کاتولیک در جریان مباحث شد، اما در نهایت مقاومت کشورهای کمونیستی و سازمان‌های فمینیستی مانع از پذیرش دیدگاه‌های این گروه شد. از سوی دیگر نکته مهم این است که ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر برخی مفاهیم مانند سن کامل و رضایت کامل و آزادانه را به طور کلی مطرح می‌کند. این امر بیانگر آن است که این اعلامیه حوزه قابل توجهی را در امر ازدواج به قوانین کشورها داده است. به عبارت دیگر، حق ازدواج در اعلامیه جهانی حقوق بشر امر مطلق نیست و به کشورها صلاحیت داده شده است که درباره شرایط ازدواج قانون وضع کنند. اعلامیه قاهره درباره حقوق بشر در اسلام در مقطعی تصویب شد که کشورهای اسلامی، هم از نظر تعداد و هم از نظر تشکل در موقعیتی قرار گرفته بودند تا دیدگاهی کلی را درباره مفاهیم حقوق بشر بدهند. این اعلامیه رویکرد متفاوتی را در مسئله حق ازدواج در مقایسه با اعلامیه جهانی حقوق بشر در پیش گرفت و برخی از مفاهیم که توسط گروه‌های مسیحی در جریان مذاکرات اعلامیه جهانی حقوق بشر مطرح شده بود را زنده کرد. مهمترین تمایز اعلامیه قاهره با اعلامیه جهانی حقوق بشر در موضوع خانواده؛ شناسایی نهاد خانواده در چارچوبی قدسی است.

فهرست منابع

۱. پناهی، علی احمد (۱۳۸۷). خانواده از منظر دین و روان‌شناسی. نشریه معرفت، ۱۳۵، ۸۹-۱۰۴.
۲. غدیری، ماهرو (۱۳۹۵). سن و رضایت به ازدواج از منظر نظام بین‌المللی حقوق بشر. نشریه خانواده‌پژوهی، ۱۲(۱۲)، ۱۱۵-۱۳۹.

3. Butterfield, Jo. E. (2012). *Gendering Universal Human Rights: International*

Women's Activism, Gender Politics And The Early Cold War, 1928-1952. thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Doctor of Philosophy degree in History in the Graduate College of The University of Iowa.

4. Ericsson, M. K. (1992). *Article 16 of the Universal Declaration in The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary.* Edited by Absjorn Eide and others. Scandinavian: University Press.
5. Malik, C. (1980). The Two Tasks. *Journal of Evangelical Theological Society*, 4 (23), 289- 296.
6. Morsink, J. (1991). Women's Rights in the Universal Declaration. *Human Rights Quarterly*, 2(13), 229- 256.
7. *United Nations General Assembly* (1948). Third Session, Mexico: Amendments to Articles 3, 6, 7, 14, 23 and 25 of the draft Declaration, A/C.3/266.
8. *United Nations General Assembly* (1948). Third Session, Summary Record of the Eighty Forth Meeting of the Third Committee A/C.3/SR.84.
9. *United Nations General Assembly* (1948). Third Session, Summary Record of the Hundred Twenty Fourth Meeting of the Third Committee A/C.3/SR.124.
10. *United Nations General Assembly* (1948). Third Session, Summary Record of the Hundred Twenty Fifth Meeting of the Third Committee A/C.3/SR.125.
11. *United Nations, General Assembly.* (1948). Verbatim Record of the Hundred and Eighty-Third Plenary Meeting of the General Assembly, A/PV.183.
12. *United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights* (1947). Report of the Drafting Committee on an International Bill of Human Rights, E/CN.4/21.
13. *United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights* (1947). Drafting Committee on an International Bill of Human Rights, International Bill of Rights Documented Outline, E/CN.4/AC.1/3/Add.1.
14. *United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights* (1947). Drafting Committee on an International Bill of Human Rights, First Session, Summary Record of the Thirteenth Meeting, E/CN.4/AC.1/SR.13.
15. *United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights* (1947). Drafting Committee an International Bill of Human Rights, First Session, Summary Record of the Thirty Eighth Meeting, E/CN.4/AC.1/SR.38.
16. *United Nations, Economic and Social Council* (1947). Commission on Human Rights, Summary Record of the Fifth Meeting of the Working Group on the Declaration of Human Rights, E/CN.4/AC.2/SR.5.
17. *United Nations, Economic and Social Council* (1947). Commission on Human Rights, Summary Record of the Sixth Meeting of the Working Group on the Declaration of Human Rights E/CN.4/AC.2/SR.6.
18. *United Nations, Economic and Social Council* (1947). Commission on Human Rights, Summary Record of the Thirty-Seventh Meeting, E/CN.4/SR.37.
19. *United Nations, Economic and Social Council* (1948). Commission on Human Rights, Summary Record of the Fifty Eighth Meeting, E/CN.4/SR.58.
20. *United Nations, Economic and Social Council* (1952). Commission on Human Rights, Summary Record of the Three Hundred Eighty Second Meeting, E/CN.4/SR.382.